

Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı

The Perception of Traditional Calendar among the Kyrgyz Nomads

Baktybek Isakov*

Özet

Bu makale, Kırgız Türklerinin geleneksel takvimi üzerine odaklanır. Zira Kırgız takvimi diğer Türk kavimli milletlerdeki takvimlerden biraz da olsa farklılık göstererek takvimlerini av hayvanlarına ve avcılık zamanına göre oturtmuşlardır. Bunların yanında takvimin ortaya çıkmasında ve takvim içindeki ay adlarının oluşmasında Kırgız konargöçer hayat tarzının da etkin rol oynadığı vurgulanır ve makalenin genelinde konargöçerlerin çevre ile olan ilişkileri ve doğa ile olan ahengini örnekleyen fikirlerle de çok yer verilir.

Anahtar kelimeler: Kırgız konargöçerleri, Kırgız takvimi, çilde, müçöl ve togool.

Abstract

This article focuses on traditional calendar of Kyrgyz nomads. Because, this traditional calendar has some differences from calendars of other Turkic rooted nations since it mainly created basing on game animals, and the period of hunting. Within this context, there particularly emphasizes the role of nomadic way of life of Kyrgyz people in the formation of the months names and the calendar itself. There also put forwarded numerous of samples that exemplifies close relationship of nomads with environment and their strong harmony with the nature.

Key words: Kırgız konargöçerleri, Kırgız takvimi, çilde, müçöl ve togool.

Kırgız Türkerinin takvimleri onların konargöçer hayat tarzına dayanır. Yıllık bazda olan takvime özellikle özen gösterirler ve bunu çok yaygın olarak kullanırlar. Kırgız konargöçerleri söz konusu takvime *cıl sürüü* (yıl takibi) adını verirler. Cıl sürüyü bilmek, bir bilgi, birikim ve yetenek işidir. Bu sebepten dolayı her konargöçer kişi bunu iyi bilmeyebilir. Aralarında yetenekli, doğa değişimlerinden anlayan ve zamanı iyi takip eden *esepçi* (hesapçı) adlı kişilerle yaşlılar, cıl sürünün hesaplamasını iyi bilirler¹. Belli bir zaman dilimine göre hesaplama usulü geliştiren esepçiler, hesaplarını aya, güneşe, yıldızlara ve doğadaki olaylara göre yaparlar. Mesela onlar, otuz günlük zamanı, gökyüzündeki ayın görünüşüne göre, iki ayrı dilime bölerler; *aydın carımı cank*, *carımı karangı* (ayın yarısı aydınlık, yarısı karanlık) diyerek ay yüzünün, bir aylık sürenin on beş gününde aydınlık, on beş gününde ise karanlık olduğunu belirtirler.

* Dr. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 S. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko Kulturnye Svyazi*, Frunze 1990, s. 116.

Gazi

Akademik
Bakış

201

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

Kırgız konargöçerlerinin hesabına göre yılda on iki ay ve her ayda 29-30 gün bulunur². Ancak, Son Köl adını alan bir yayla yerinde olan Iman Uulu Iray adlı bir esepçi, ayın farklı zamanlardaki durumunu gözlemleyerek yıla her üç senede bir ayın eklenmesi gerektiğini tespit eder ve o ayın “onüçüncü ay” olarak takvime girmesi gerektiğini ileri sürer. O, “on üçüncü” aya, *arsar ay* adını vermiştir. Arsar ay demek, her zaman olmayan ay demektir. Onun hesaplamasını diğer konargöçer grupların esepçileri inceler, tartışır ve sonunda bu hesaplamanın doğruluğunu kabul ederler. Bundan sonra halk arasında, *Imandan Iray çıktı, Asmandan bir ay çıktı* (Iman’dan Iray çıktı, Semada bir ay (daha) çıktı) deyimi kalmıştır³.

Konargöçerlerin 12 aydan oluşan yıllık takvimi, diğer takvimlerden farklı, kullanışlı ve oldukça da pratiktir. Aşağıdaki ay adlarından da bu takvimdeki ay adlarının ortaya çıkışında “avcılık kültürü”nün büyük rolü olduğu anlaşılıyor. Zira hayvancılıkla uğraşan konargöçerler, aynı zamanda avcılık kültürünü de geliştirmişler ve bilhassa av hayvanlarının çiftleşme, gebe kalma ve yavrulama dönemlerini tespit ederek ona göre davranmışlardır. Onlar için av hayvanlarının “üreme ve çoğalma” zamanlarında onları rahatsız etmek veya avlamak tabiata ve tabiat kurallarına aykırı iş yapmak demektir. Bu bağlamda aşağıda belirtilen 12 ay isminin 7’si, üretken av hayvanlarının adından gelir. Meselâ Mayıs ayına konargöçer Kırgızlar, *bugu* (bir cins geyik) adını verirler. Zira Mayısta *bugu* yavrular. *Teke* ayı adı verilen Temmuzda ise yabani tekenin dişisi yavrular. Onların yavruladığı, çoğaldığı veya çiftleştiği zamanlarda konargöçerler avcılığa çıkmaz, hatta onları korur ve onlara saygı duyarlar. Adı geçen ay adları şunlar:

1. *Calgan kuran*- (Mart)
2. *Çın Kuran*- (Nisan)
3. *Bugu*- (Mayıs)
4. *Kulca*- (Haziran)
5. *Teke*- (Temmuz)
6. *Baş oona*- (Ağustos)
7. *Ayak oona*-(Eylül)
8. *Toguzdun ayı*-(Ekim)
9. *Cetinin ayı*- (Kasım)
10. *Beştin Ayı*-(Aralık)
11. *Üçtün ayı*-(Ocak)
12. *Birdin ayı*-(Şubat)

Bu ayların birincisi yani konargöçer takviminin başlangıcı olan *calgan kuran*, mart ayına denk gelir⁴. Burada *calgan* tabiri, “yalan” anlamındadır; *kuran*

2 F. Fielstrup, *İz Obryadovoy İzmi Kirgizov naçala XXv*, Moskva 2002, s. 204.

3 Iray’ın torunlarından olan Isakov Zarıbek’in anlattıklarından, (1948-), Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

4 *Kırızça Orusça Sözdük*, 1, (derle: K. Yudahin), Frunze 1985, s. 28.

da bugün yerli konargöçerler arasında *elik* olarak bilinen karacanın bir diğer adıdır⁵. Elik, doğada, ormanlık alanlarda yaşayan çok hassas, temiz ve asil bir geyik türüdür. Bu hayvanın ay adı olarak takvimde yer alması konusunda çeşitli fikirler ileri sürülür. Bunlardan en inanılır olanı, onun *calgan kuran* ayında gebeliğinin en kritik son dönemini yaşıyor olmasıdır. Bir sonraki ayda kuranın yavrulayacak olması dolayısıyla aya *çın kuran* yani gerçek kuran adı verilmiştir.

Halk arasında calgan kuran ayına *baar ayı* da derler. *Kunaacın tuudu bir küünü, cazdın baar ayında* (İnek doğum yaptı bir günü, baharın *baar* ayında) ifadesinden de anlaşılacağı gibi⁶ esasında Farsça olan bu *baar* (bahar) tabiri, baharın başlangıç günlerine verilen addır⁷.

Calgan kuran ayı bittikten sonra *çın kuran* ayı başlar. Ancak göçerler arasında ayların değiştiği zaman dilimleri yani aylar arasındaki geçiş günleri de belli ölçüde önem taşır ve halk da geçişe dikkat eder. Meselâ, ayların değiştiği gündün önceki birkaç gün ile değiştikten sonraki birkaç güne *ay arası* (ay arası) denir ve bu ay arasında sürekli hava bozulur. Yağmur yağar, rüzgarlı olur ve kış ise kar yağar. Bugün hâlâ, Son Köl'de bozuk hava uzayınca çobanlar, *ay arası bolup kaldı* (ay arası oluyor) derler⁸. Ay arası esnasında gece ayın durumu gözlemlenir. Ayın hali, o günlerde dolunaydır. Sonra bir gecede ay hilal şeklini alır. Bu değişikliğe göçerler, *ay canırdı* (ay yenilendi) derler ve bununla yeni ayın başladığına inanırlar ve hesaplarını da ona göre yaparlar. Her ayın sonunda ay gözlemlenir ve hilal şekline dönüşünce o gece, yeni ayın başlangıcı olarak algılanır. Halk arasında yaklaşık 30 gün veya bir aylık zaman dilimlerinin *ay* diye adlandırılması da 30 günlük zamanın ayın durumuna göre belirlenmesinden kaynaklanır.

Ay yenilendikten sonra da esepçiler ayın durumunu takip etmeyi sürdürürler ve ayın yenilendiği geceden sonraki günlerde semada *ay* ile *ürkör cıldızının* (ülker yıldızı) birbirlerine çok yaklaştığı veya kesiştiği geceyi tespit ederler. Bu bağlaşıma *togool* adını verirler. Genelde calgan kuran ayının başladığı geceden beş gün sonra *togool* olayı gerçekleşir ve buna da *beş togool* denir⁹. Buradaki sayı ile belirtilen *togool*lar, ayın yenilendiği geceden *togoolun* gerçekleştiği geceye kadarki gün sayısına göre adlandırılır¹⁰. Bu sayı ile belirtilen *togool* olaylarının gerçekleştiği günler sabittir ve her yıl aynı günlerde aralıklı olarak *togool* gerçekleşir. Onun için normal ay adları yanında *togool* ile zamanlandırma da yaygın olarak kullanılır. Meselâ, *beş togool bolboy bel çeçpeyt* (*beş togool* olmadan bel bağı çıkarılmaz) ifadesinde, mart ayındaki *beş togool*

5 F. Fielstrup, *İz Öbryadovoy İzni Kırgızov*, s. 211.

6 *Kırgızca Oruşça Sözdük*, I, s. 89.

7 *Kırgızca Oruşça Sözdük*, I, s. 89.

8 Baybötös uulu Kubat, (1934-), Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka köyü ahalisi.

9 Maylıbaş uulu Maadanbek, (1925-), Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Cogromu May köyü ahalisi; Kasımkul uulu Bakıt, (1955-), Narın Bölgesi, Ak talaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

10 K. Uzakuulu, *Atalar Kazınası*, Oş 2000, s. 10.

Görüş

Akademik
Bakış

203

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

olayı gerçekleşmeden kışlık elbiselerin çıkarılmadığı belirtilir¹¹. Bir de aynı zaman dilimi ile ilgili veya o olaydan sonra hangi vaktin olacağı *beştin togoolunda tokson tolup, eşikte ton kalbayt, beşikte bala torıboyt*, (*beşin togoolunda tokson*¹² gün dolar, dışarıda don olmaz, beşikte çocuk üşümez) sözü de yaygın olarak kullanılır¹³.

Nisana denk gelen ikinci ay *çın kurandır*. Çın kuran, “gerçek kuran” anlamına gelir ve *kuran töldöyt* (kuran döl verir) sözünde belirtildiği üzere kuranın yavruladığı zaman dilimidir. Bu ayın halk arasındaki bir diğer adı da *köktömdür*. Köktöm, çevrenin ve etraftaki tepelerin bahar yeşilliğine bürünmesi (yeşermesi) anlamını verir. Bu sırada yılın ilk kısrağın doğumu başlar ve bundan dolayı halk arasında, *Çın kuranda çınirtıp bee baylayt* (Çın kuranda çılgık atarak doğum yapmış kısrağın ilk sağımı yapılır) ifadesi kullanılır¹⁴. Çın kuranda ayın yenilendiği geceden üç gün sonra gökte *ay* ile *ürkör cıldızı* birbirine çok yaklaşır, togool olayı gerçekleşir; bundan dolayı, bu aya ait olan togoola, *üç togool* denir.

Çın kurandan sonra gelen ve bugudan adını alan ay, *bugu* ayıdır. Mayıs ayına denk gelir¹⁵ ve bu ayda *bugu kozulayt* (bugu kuzular). Bazı görüşlere göre boynuzlarından ilaç elde edilen bugu, bilhassa mayıs ayında avlanıp boynuzları alınır. Bu nedenle bu aya bugu denilmiştir¹⁶. Bu fikrin doğru olduğu yönünde kesin kanaatimiz yoktur, ancak bugu, konargöçerler tarafından çok iyi tanınan bir av hayvanıdır. Buguya, tıpkı evcil bir hayvan gibi, bulunduğu yaşa göre değişik adlar verilir. Bu bağlamda, onun 1 yaşındaki yavrusuna *muzoo*; 1-2 yaş arasındaki genç buguya *buguçar*; 3 yaşındaki dişisine *bişti çıgaar*, erkeğine *soyoçor*, büyümüş olan erkeğine *bugu* ve dişisine de *maral* adını verirler. Bu yaştan sonra boynuzlarındaki filizlerinin sayısına göre *altı ayrı bugu*, *toguz ayrı bugu* ve *on eki ayrı bugu* olarak yaşları belirtilerek adlandırılır¹⁷. Bunların yanında ünlü Kırgız yazarı Çıngız Aytmatov’un *Ak Keme* adlı romanında bugunun eskiden Kırgızlar arasında kutsal sayılan bir hayvan olduğu anlatılır. *Kırgız uruuları* olarak bilinen bugünkü Kırgız boyları arasında *Bugu* adıyla alan büyük bir boy bulunmakta, bunlar buguyu kutsal bir hayvan olarak saymakta ve bu bağlamda etini yememektedirler¹⁸.

Kulca ayı haziran ayına denk gelir¹⁹ ve bu ayda kulca denilen (dağ koçu) döl verir. Kulca ayı başladıktan sonra *Ay menen ürkör cıldızı togoşot da ürkör batat* (Ay ile Ülker yıldızı birbirine çok yaklaşır ve Ülker kaybolur). Halk takvimine

11 S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 116.

12 *Tokson* tabiri ile ilgili aynı konunun sonlarına doğru bilgi vardır.

13 S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 116-117.

14 H. Karasayev, *Nakil Sözdör*, Frunze 1987, s. 259; F. Fielstrup, *İz Öbryadovoy İzni Kirgizov*, s. 211.

15 Bu ayın halk arasındaki bir diğer adı *Sapardır* (Sefer).

16 F. Fielstrup, *İz Öbryadovoy İzni*, s. 211.

17 S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 114.

18 Cartı kızı Cıldız, (1971-), Isık Köl Bölgesi, Ton İlçesi, Kayırma Arık köyü ahalisi.

19 Halk adlandırmasına göre bunun bir adı *Zobur* olarak geçer.

göre Ülker'in gökte kaybolduğu zamandan itibaren *kulca*, *teke* ve *baş oona* aylarını içine alan yaz ayları başlar.

Kulcadan sonraki ay *teke* ayıdır. Bu ay adını yabani tekedan alır ve temmuz ayına denk gelir²⁰. Bu ayda halk hesabına göre, *teke tuuyt* yani tekenin dışı yavrular. Halk adlandırmasına göre bu ayın bir diğer adı *saratandır*. Saratan, yazın en sıcak ayında yaylada uçan bir çeşit böceğin adıdır²¹. Bu böcek bir zeytin tanesi büyüklüğündedir ve yazın akşam serinliğinde uçar. Genelde yerden 40-60 santim yüksekte yavaşa uçar ve uçarken kanatlarının sesi duyulur. Belki de bu böceğin çıkmasından dolayı bu aya, saratan adı verilmiştir.

Baş oona adını alan ağustos ayı, yazın son ayıdır. Baş oonada *baş*, bir şeyin baş tarafı veya başlangıcı, *oona* da eski Moğolcada antiloba (ceylan) verilen addır²². Baş oonanın halk arasındaki bir diğer adı *sumbuladır*. Sumbula, sümbül olan çiçek adından gelebilir. Zira dağlı yerlerde özellikle Son Köl yakınlarında olan büyük yaylaların yüksek yerlerinde bu çiçek çok yetişir ve çiçeğin yetişmesi, yaşaması ve dökülmesini içine alan devreyi konargöçerler tespit ederek onu bir zaman dilimi olarak almış olabilirler. Ancak diğer bazı tespitlere göre sumbula çiçek değil bir ay adıdır. Zaman itibarıyla 22 ağustostan 21 eylüle kadar olan süreyi içine alır²³. Yerli esepçiler, *sumbula tuuyt* (*sumbula* doğar) ifadesini çok kullanırlar; zira onların hesabına göre, ağustos ayı içinde gece 2 ile 5 saatleri arasında doğudan batıya doğru uçan bir kırmızı ışık görülür. Bu ışığın ilk görüldüğü gün, sumbulanın doğuşunun işaretidir. Bu ışığın yani sumbulanın ilk kez gökte görünmesi şu mısralarla anlatılmıştır:

Sumbula çıgıp suz bolot

Sumbula doğar suz olur

Bulaktın başı muz bolot!

Kaynağın gözü buz olur

Bu ifadeyi, hikaye şeklinde biraz açmak gerekirse; konargöçerlerden biri, bir gece göğe bakarken uçan kırmızı ışığı fark eder. Işığın çıkmasıyla birlikte kaynak gözündeki suyun donmaya başladığını görür. O anda soğuşun ilk serpintilerini teninde hisseder ve "kış soğuşunun ilk işaretleri belirdi, dikkatli ol" diyerek yukarıdaki mısrayı söyleyip insanları uyarma görevini yapar. Bu uyarı bir konargöçer sezgisidir. Gökte gerçekleşen bir olay, yerdeki bir donma hadisesi ve insanın hissiyatı arasındaki üçlü uyumu ve irtibat ağını gösterir. Konargöçerler için, kışın ilk işaretleri daha yaz aylarında belirtmeye başlar ve göçerler, bu belirtileri dikkate alarak hesaplarını yaparlar.

Ayak oona ayı, *baş oonadan* sonra gelen ve eylüle denk gelen aydır. Burada *ayak* sözü bir şeyin sonu anlamını verirken *oona* da bir ceylan adıdır. Sonuçta

20 *Kırgızça Oruşça Sözdük*, I, s. 28.

21 *Saratan* adı ile ilgili farklı yorum için bk. E. Schuyler, *Turkistan Notes of Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara And Kuldja*, vol. I, London 1876, p. 330.

22 L. Basin, *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*, Paris 1991, p. 501.

23 *Kırgızça Oruşça Sözdük*, II, (derle: K. Yudahin), Frunze 1985, s. 164.

bu ayın da adını bir av hayvanından aldığı ortaya çıkar²⁴. Bu ayın halk arasındaki bir başka adı ise *çabıt* olarak geçer.

Ekime denk gelen ay adı *toguzdun ayı* (dokuzun ayı) olarak bilinir, halk arasında *ötkün* diye de adlandırılır. Burada önemli olan, bu aydan sonra hayvan isimleri ay adı olarak takvimde yer almaz; daha çok sayıya göre adlandırma ön plana çıkar.

Cetinin ayı (Yedinin ayı) kasıma denk gelir²⁵ ve halk adlandırmasına göre bunun bir adı *Kırgıyek* olarak geçer. Halk ağzında *Cetinin ayında kırgıy Anciyanga karay uçar*²⁶ veya yedinin ayında *kırgıy* adlı kuş Andican tarafa doğru uçar, denir.

Burada Kasım ayına denk gelen önemli bir olay daha vardır. Halk arasında buna *tekenin cügürüğü*, yani yabani teke ile keçinin çiftleşmesi dönemi adı verilir. Yavruları *teke ayında* (temmuz) doğan bu yabani teke ile yabani keçinin çiftleşmesi belli bir ay adını taşımaz, ancak halk arasında bu çiftleşme ile ilgili birtakım söylentiler anlatılır. Bunların birinde bir avcının macerası şöyle dile getirilir: Eskiden *Adıl Mergen* (Adıl Avcı) adlı bir avcı, bir gün avda iken, çevresinde tam yirmi keçisi olan damızlık bir teke görür. Avcı önceden geyiklerin böyle toplu grubuna hiç rast gelmemiştir. İlgi ve merakla onları uzaktan seyretmeye başlar. Seyrederken damızlık tekenin bir yere gidip bir otu yerden kopararak yediğini ve ondan sonra üç, dört keçiyle arka arkaya cinsel ilişkide bulunduğunu görür. Teke, aynı yere birkaç defa daha giderek orada bulunan bir şeyi yer ve sonuçta çevresindeki yirmi keçinin tamamı ile arka arkaya çiftleşir. Adıl Avcı bu durumu görünce hayretler içerisinde kalır. Sonra geyikleri vurmaktan vaz geçer, ürkütür ve tekenin sürekli gidip geldiği yere eğilerek toprağı yoklar, hafif bir kumluk görür. Kumu biraz karıştırınca *ak soyo çöp* (ak renkli ot) iki üç parça ince, küçük beyaz dal bulur. Avcı bu otu koklar ve birazını da yer. Yedikten sonra, heyecanlanmaya, kızarmaya ve kan başına çıkmaya başlar. Biraz sonra da erkeksi isteklerinin artmaya başladığını fark eder. Orada daha fazla duramaz, hemen geriye dönüp evine gelir. Rivayete göre avcının yediği bitki *meer çöp* adı verilen afrodizyak bir ot türüdür. Olayın devamında Adıl Avcı'nın o günden sonra hal ve hareketlerinin değiştiği, hanımını sürekli rahatsız ettiği ve hatta köydeki başka kadınlara da yaklaşmaya çalıştığı anlatılır. Avcı'nın oğlu o zamanlarda köyde *biy* olarak görevlidir ve babasının bu tür hal ve hareketlerinden utanır. Babasının yanına iki yiğidi beçki koyarak onu gözetim altına alır. Bu olaydan sonra avcı, yaklaşık on yıl yaşar ve sonra vefat eder²⁷.

24 S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 114.

25 *Kırgızça Orusça Sözdük*, s. 28.

26 Ükü uulu Sadıbay'ın anlattıklarından, s. 21.

27 "Kadimki Şurguy Balban menen Acıbaydın Küröşü", (derle: T. İbrahimov), *Ar Türdüü Folklorduk Materiyaldar*, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, Kol Cazmalar Fondu, depter 3, no: Folklor 726, s. 67-68.

Tekenin ot yemesi ve ondan sonra dişisiyle çiftleşmesini konu alan bir başka söylentide ise, şu bilgiler aktarılır: Yabani tekenin *kuut* adı verilen çiftleşme dönemi sonbaharın bir ayına rastlar. Çiftleşme mevsimi yaklaşınca, teke daha önce bildiği bir otu arar ve bulur. Ancak, otu yemeye başlamadan önce aya bakarak uzun süre bekler. Ay beklediği şekle gelince teke, otu yiyip karnını doyurur. Daha sonra cinsel arzuları ve erkeklik gücü artmış olarak keçilerle ilişkiye girer. Bu söylentinin ne kadar doğru olduğu hakkında kesin bilgiye ulaşılmış değiliz, ancak *ay karagan tekedey* (aya bakan teke gibi) sözü, bir benzetme unsuru olarak halk arasında hala söylenir. Bu ifade, bir şeyin gerçekleşmesini çok bekleyince kullanılır ve “tıpkı aya bakan teke gibi bekledim” anlamına gelir²⁸.

*Cetinin ayından sonra gelen ve aralık ayına denk gelen ay adı beştin ayıdır*²⁹. Aralık veya *beştin ayı* soğukun iyice bastırıldığı ve dağlar arasındaki geçitlerin tamamen kapandığı, ilk kış ayıdır. Onun için halk ağzında, beştin ayını tasvir eden şu mısralar meşhurdur:

Beştin ayında bel aşpa

*Bezildegen suuk*²

Beştin ayında bel (dağ geçidi) geçme

Fıskıran soğuktur

Halk arasındaki adlandırmaya göre bu ayın bir diğer adı *Toksondur*. Tokson kelime olarak doksan anlamına gelir ve bunun neden tokson olarak adlandırıldığı hakkında bir bilgi henüz mevcut değildir.

Sonra gelen ay adı *üçtün ayı* (üçün ayı) adı ile bilinir. Bu, ocak ayına denk gelir³⁰. Halk ağzında *çilde* olarak nitelendirilen kışın en soğuk ayıdır. *Çildeye* bazen *kış çilde* de denir ve bu kışın en soğuk 40 gününü içine alır. *Çildenin* nasıl bir soğuk olduğunu Kurtka köyünden olan ünlü şair Togolok Moldo şöyle izah eder:

Kış çildenin 40 günü

Suuk bolot kün-tünü

Burgak bolot munarık

Cer köriünböy tunarıp

Malga-canga köp cabır

Kıyın bolot uşunda.

“Kırdaç” degen 6 kün

Kış çildenin 40 günü

Soğuk olur gece gündüz

Hava koyu olur görünmez

Yer görünmez sis basmış gibi

Hayvanlara zorluk düşer

Zor olur bu zamanda

Haykırarak geçer yan taraftan

28 Kasım ayı Anadolu’da *koç katımı* ayı olarak adlandırılır ve Kasımın on ikisinde koçla koyunun çiftleşmeye başladığı bilinir. (Vl. Gordlevskiy, “Materialı Osmanskago Narodnago Kalendarya”, *Jivaya Starina, Periodičeskoye İzdaniye, Otdeleniya Etnografii, Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, 3-4/XXII, S-Peterburg 1912, s. 441).

29 Kırgızça Orusça Sözdük, I, s. 28.

30 Kırgızça Orusça Sözdük, I, s. 28.

Kıykırıp öitö kırdanıp
"Apkıt-sapkıt" 6 kün
Al da suuk kış bolot

Alka şalbirt kar erip
Tündö tonup muz bolot
Anın arkı cagınan
Adı'nın kelet 6 uulu
Cedi'nin kelet 7 uulu
6, 7 bul onüçü
Çildenin kayrat bel küçü
Bul onüçtün artınan
Üygö tüşüp "Üt" kelet
Ütkö aralaş cut kelet
Üttün özü 15 kün
Biri kalbay büt kelet

Apkıt-sapkıt adını alan 6 gün
 O soğuk kış olur
 Bazen erir kar
 O da donar geceleyn
 Onun arkasından
 Adının gelir 6 oğlu
 Cedinin gelir 7 oğlu
 6, 7 bu on üçü
 6, 7 bu on üçü
 Çildenin gayret bel gücü
 Bu on üçün ardından
 Eve düşüp üt gelir
 Üte karışık cut gelir
 Ütün özü 15 gün
 Biri kalmadan tüm gelir

*Birdin ayı*³¹ şubat ayına denk gelir ve halk adlandırmasına göre bunun bir adı *zordo* olarak geçer. Bu ayın özelliği ile ilgili bir ifade şöyledir:

*Birdin ayı suuk ay, çildenin toluk kezi*³² (*Birdin ayı* soğuk ay, *çildenin* tam bastırıldığı zamandır). *Birdin ayının* bitişi ve *calgan kuranın* başlamasıyla Kırgız konargöçerlerinin 12 aydan oluşan takvimi bir yıllık döngüsünü tamamlar.

On iki aydan oluşan söz konusu bir yıllık takvim bugün de Kırgızlar arasında kullanılır. Ancak, bu yıllık bazda olan takvimin yanında *on iki hayvanlı takvim* de vardır³³. Bu takvim, aynı yıllık bazda olan takvimde 12 yıldan oluşur. Her on iki yılda takvim yeniden başlar. Yalnız bu takvim genel Türk kavimleri, Çin ve diğer Asya milletleri arasında yaygın olarak kullanılan bir takvimdir. Çin yıllıklarına dayanan bazı bilim adamları, on iki hayvanlı takvimin Kırgızlar tarafından icad edilen ve en eski devirlerden beri kullanılan bir takvim olduğunu ileri sürerler³⁴.

Kırgız konargöçerleri bu takvime de *al sürüü* adını verirler. Bu takvim içindeki yıllar, 12 farklı hayvanın adını taşır:

1. *Ççekan* –(Sıçan)
2. *Uy* - (İnek)
3. *Colbors*-(Pars)
4. *Koyon* - (Tavşan)

31 Ükü uulu Sadıbay'ın anlattıklarından, s. 20.

32 Ükü uulu Sadıbay'ın anlattıklarından, s. 21.

33 Bu hayvan takvimi ile ilgili geniş bilgi için bk. L. Basin, *Les Systemes Chronologiques*, s. 488-495.

34 O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, s. 50.

5. *Balık* – (Balık)
6. *Cılan* – (Yılan)
7. *Cılkı*- (At)
8. *Koy*- (Koyun)
9. *Maymıl*- (Maymun)
10. *Took*- (Tavuk)
11. *İt*- (Köpek)
12. *Donuz*- (Domuz)³⁵

On iki hayvanlı takvim bugün de kullanılır ve Kırgızlar doğdukları yılı o yılın hayvan adıyla söylerler. Meselâ, *çıçkan* yılında doğmuş olan kimseler *Menin cılım çıçkan* (Benim yılı sıçandır); birbirlerinin hangi yılda doğduğunu sorduklarında *Cılın emne?* (Yılın nedir?) veya *Cılınız kayısı?* (Hangi yıldansınız?) diye sormak yaygındır. Bir de eskiden *cut* adını alan bir büyük hayvan kılığı yaşanmış. Bazıları, o yılla ilgili hatıralarını dile getirdikleri zaman *Koyon cılındagi cutta* (Tavşan yılındaki *cutta*) derler³⁶.

On iki hayvanlı takvim yaş sayımının en büyük aracıdır. Yaşlarını bu takvime göre saymak için halk arasında *müçöl* adı verilen tabir kullanılır. Müçöl demek, takvimin 12 yılda on iki hayvan yılını veya döngüsünü tamamlaması, bir hayvan yılının 12 yıl sonra dönüp tekrar başlaması anlamına gelir. Meselâ, *uy* yılında doğan kimse 12 yılda bir hayvanlı takvim döngüsünü tamamlar, 13. yılda tekrar *uy* yılını yaşar ve bu yıl onun için *müçöl cıl* (müçöl yıl) olur. Kendisi de *Birinci müçöl cılım* (Birinci müçöl yılım) diye hesaplar. İkinci müçöl yılı da bir diğer 12 yıllık döngüden sonra 25 yaşında, üçüncüsünü 37 yaşında olmak üzere her defasında 12 yıllık zaman dilimi eklenerek yaş hesaplanır³⁷. Yaşlı kimseler arasında yaşları sorulanlardan bazıları tam yaş sayısını söyleyemez, ancak kaç müçöl yaşadığını söyler³⁸.

Müçöl tabirinin ve bu anlayışın neden böyle olduğu hakkında bilgimiz yoktur. Ancak halk arasında insanlar ile hayvanların beden yapılarına *tulku boy* veya *on eki müçö* (on iki müçö) adını verirler. Yetişkin yaşa gelmiş ve artık halkın işine yarayacak durumda olan yiğitlere sağlıklı ve sakatlığı olmayan kimse anlamında *on eki müçösü tügöl* (on iki müçösü sağlam) ifadesi çok kullanılır. *Müçö* tabiri burada *kısım* veya *parça* anlamına gelir ve insan bedenine *on eki müçö* denilmesi de insan bedeninin on iki ana kısımdan meydana geldiğini ifade eder.

Kaynaklar

- ABRAMZON S., *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko Kulturniye Svyazi*, Frunze 1990.
BASİN L., *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*, Paris 1991.

35 Ükü uulu Sadıbay'ın anlattıklarından, s. 20.

36 B. Lunin, *a.g.e.*, s. 195.

37 K. Uzakuulu, *Atalar.*, s. 5.

38 N. Likoşin, *Pol fizni v Turkestan, Oçerki Bita Tuzemnago Naseleniya*, Petrograd 1916, s. 23.

Gazı

Akademik
Bakış

209

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

Baybötöş uulu Kubat, (1934-), Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka köyü ahalisi.
Cartı kızı Cıldız, (1971-), Isık Köl Bölgesi, Ton İlçesi, Kayırma Arık köyü ahalisi.
“Eki Çilde”, *Togolok Moldo*, I, (derle: C. Taştemirov), Frunze 1970.

FİELSTRUP F., *İz Obryadovoy Fizni Kirgizov naçala XX v*, Moskva 2002.

GORDLEVSKİY VI., “Materialı Osmanskago Narodnago Kalendarya”, *Jivaya Starina, Periodičeskoye İzdaniye, Otdeleniya Etnografii, İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, 3-4/XXII, S-Peterburg 1912.

Isak uulu Zarılbek, (1948-), Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.
“Kadimki Şırguy Balban menen Acıbaydın Küröşü”, (derle: T. İbrahimov), *Ar Türidüü Folklorduk Materialdar*, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, Kol Cazmalar Fondu, depter 3, no: Folklor 726.

KARASAYEV H., *Nakil Sözdör*, Frunze 1987.

Kasımkul uulu Bakıt, (1955-), Narın Bölgesi, Ak talaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.
Kırgızça Orusça Sözdük, I, (derle: K. Yudahin), Frunze 1985.
Kırgızça Orusça Sözdük, II, (derle: K. Yudahin), Frunze 1985.

LİKOŞİN N., *Pol fizni v Turkestan, Oçerki Bita Tuzemnago Naseleniya*, Petrograd 1916.
Maylıbaş uulu Maadanbek, (1925-), Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Cogromu May köyü ahalisi.

SCHUYLER E., *Turkistan Notes of Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara And Kuldja*, vol. I, London 1876.

TURAN O., *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.

UZAKUULU K., *Atalar Kazınası*, Oş 2000.

Ükü uulu Sadıbay'ın anlattıklarından, (derle: S. Tabışaliyev), *Etnografyalık Material*, Kol Cazmalar Fondu, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, Frunze 1946, no: Etnografya 307.

Göz